

О. О. Лелюх-Степанчукаспірант кафедри психології і педагогіки
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Стаття присвячена проблемі місця емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку в структурі їхньої особистості. Обґрунтовано основні теоретичні підходи до визначення особливостей емоційної сфери дітей. Стаття містить аналіз досліджень даного феномена. Досліджено ключові характеристики емоційної сфери молодших школярів, доведено, що цей вік є сенситивним періодом розвитку емоційного інтелекту.

Ключові слова: емоції, емоційний інтелект, афективна сфера, емоційний розвиток, молодший шкільний вік.

Постановка проблеми. У системі міжособистісних стосунків дитини з дорослими й однолітками виникає і розвивається складна сукупність почуттів, які характеризують її як соціалізовану особистість. Залежно від прояву різних сторін емоцій вона по-різному себе поводить з ровесниками і дорослими. Дитина, яка звикла змалку до того, що вона в центрі уваги дорослих, потребує такої уваги і в шкільному віці, особливо в період навчання в початкових класах. Це явище в ранньому дитинстві закономірне, тому що дорослі, які доглядають за дитиною, зазвичай задовольняють усі її емоційні потреби.

Під час переходу дитини з дошкільного в молодший шкільний вік у неї з'являється нова соціальна роль. Вона потрапляє в умови, коли не всі її потреби і бажання задовольняються саме тоді, коли вона цього прагне. Відповідно, вона має підпорядковуватися загально визначеним умовам шкільного життя, що не завжди позитивно сприймає, виникають негативні переживання. У цей період носіями зразків поведінки дорослих щодо дитини є не тільки мама, тато, близькі люди із сім'ї, але і вчителі, однолітки в класі. Дитина звикла до одного стилю задоволення своїх емоційних потреб, а в школі є необхідність поступатися цими способами їх задоволення, що спричиняє непорозуміння між дитиною молодшого шкільного віку й учителем, ровесниками, іншими дорослими в шкільному середовищі.

Мета статті – аналіз і теоретичне обґрунтування особливостей емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи афективну сферу особистості, В. Прокоф'єва зазначала, що в дошкільний період дитина не тільки набуває емоційного досвіду, у неї також формуються особливості емоційної поведінки, специфічні, індивідуальні емоційні реакції у відповідь на дії однолітків і дорослих. Із часом діти

поступово більш стримано проявляють свої емоції (наприклад, роздратування, засмучення), особливо тоді, коли вони перебувають серед однолітків, боячись їхнього осуду. Можна сказати, що в цьому віці вміння керувати своїми емоціями зростає.

Вчений акцентує увагу на тому, що в молодших школярів спостерігається відрив експресії від пережитої емоції як в той, так і в інший бік. Вони можуть як не виявляти наявної емоції, так і зобразити ту, яку не переживають. З іншого боку, за твердженням В. Прокоф'євої, першокласнику приємно бути і відчувати себе більш дорослим, відповідальнішим, бачити, що інші сприймають його як школяра. Таке соціальне становище школяра може викликати в нього амбівалентні переживання: прагнення виправдати надії значущих для дитини дорослих, а також страх виявитися поганим учнем. Ці протиріччя можуть викликати фрустрацію [13].

Схожими є ідеї М. Якобсона та Л. Божович. Ці вчені зазначали, що перехід від дошкільного дитинства до молодшого шкільного віку, зокрема, зміна соціальної ситуації розвитку, змінюють емоційну сферу дітей у зв'язку зі змістом їхньої діяльності та збільшенням в їхньому житті кількості емоційно насичених об'єктів. Ті подразники, які викликали емоційні реакції в дошкільнят, на школярів молодших класів уже не діють. У цих дітей вже з'являється здатність пригнічувати вольовим зусиллям небажані емоційні реакції, хоча вони ще й бурхливо реагують на значущі для них події.

Ці вчені наголошують, що в молодшому шкільному віці в дитини також відбувається розвиток власної емоційної виразності, що позначається у збагаченні інтонацій голосу, відтінків міміки тощо. Характерною особливістю дітей молодшого шкільного віку є емоційна вразливість, чуйність щодо всього яскравого, незвичайного, барвистого [1; 19; 20].

На думку Д. Ельконіна, під час переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку в дитини відбувається поступова втрата безпосередності в соціальних відносинах, спостерігається узагальнення її переживань, пов'язаних з оцінкою оточення, розвивається самоконтроль. Звичайно, всі ті почуття, які були властиві дитині в дошкільному віці, залишаються і поглиблюються в повсякденних стосунках її з близькими людьми (якщо вони не порушені попередніми відносинами). Однак у молодшого школяра соціальний простір значно розширився: дитина постійно звертається до вчителя й однокласників за чітко сформульованими правилами [4].

Згідно з дослідженнями В. Мухіної, дитина молодшого шкільного віку перебуває у великій емоційній залежності від вчителя. Так званий емоційний голод – потреба в позитивних емоціях значущого дорослого (а вчитель – саме такий дорослий) – багато в чому визначає поведінку дитини. Дитині цього віку доводиться долати багато труднощів у спілкуванні і насамперед з однолітками. Тут у ситуації рівності між всіма однокласниками і ровесниками діти стикаються з різними особистісними особливостями, з різною культурою мовного й емоційного спілкування однолітків, з різними волею і почуттями особистості. У зв'язку із цим поведінка дітей може набувати виражених експресивних форм, агресивних реакцій, плаксивості, рухового розгальмування.

Здобуваючи нові знання, слухаючи казки й історії, які читає вчитель, споглядаючи явища природи, розглядаючи ілюстрації в книжках і орієнтуючись водночас на емоційне ставлення вчителя до того, що вивчається на уроці, дитина засвоює не тільки інформацію, але і її оцінку дорослим. Вона вчиться емоційно-ціннісному ставленню до навколишнього світу. Не відчуваючи емоційної близькості зі своїм учителем, дитина несвідомо прагне компенсувати нереалізовану потребу в позитивних емоціях. Як тільки, на думку дитини, виникає можливість звернутися до свого сусіда по парті або ще до когось, вона одразу ж починає спілкування. Розумове і афективне ставлення до правил, моральних норм розвивається в дитини через емоційно-оцінне ставлення до неї дорослого. Саме дорослий своїм афективним ставленням до дитини в даний момент провокує певний тип її поведінки. Нові межі почуттів дитини молодшого шкільного віку розвиваються передусім середині навчальної діяльності й у зв'язку з нею [9].

Результати дослідження, проведеного Я. Коломінським і М. Березовіним, показують, що ставлення дитини до друзів і саме розуміння дружби мають певну динаміку протягом молодшого шкільного дитинства. Для дітей 5–7 років друзі – це насамперед ті, з ким вони грають, кого бачать частіше за інших. Вибіркові взаємини най-

частіше визначаються зовнішніми причинами: діти сидять за однією партою, живуть в одному будинку тощо. Характеризуючи своїх приятелів, вони зазначають, що «друзі поведуться добре», «з ними весело». У цей період, як зауважують вчені, дружні зв'язки неміцні, недовготривалі, вони легко виникають і досить швидко можуть обірватися. Між 8 і 11 роками діти вважають друзями тих, хто допомагає їм, озивається на їхнє прохання і розділяє їхні інтереси. Для виникнення взаємної симпатії та дружби між дітьми стають важливими такі якості особистості, як доброта й уважність, самостійність, впевненість у собі, чесність. Про зростаючу роль однолітків до кінця молодшого шкільного віку свідчить і той факт, що в 9–10 років, на відміну від молодших дітей, школярі значно гостріше переживають зауваження, отримані в присутності однокласників. Діти в цьому віці цураються не тільки незнайомих дорослих, а й незнайомих дітей свого віку [7].

Л. Славина зазначала, що розвиток спілкування з однолітками знаменує нову стадію емоційного розвитку дитини, воно характеризується проявом у неї здатності до емоційної децентрації, тобто вміння відсторонитися від власних емоційних переживань, здатності до сприйняття емоційного стану іншої людини. Вчений зауважує, що система особистих відносин у цьому віці найбільш емоційно насичена для кожної дитини, оскільки пов'язана з її оцінкою і визнанням її як особистості. Тому незадовільний становще в групі однолітків переживається дітьми надзвичайно гостро і нерідко є причиною неадекватних афективних реакцій окремих із них. Однак якщо в дитини є хоча б одна взаємна прихильність, вона перестає усвідомлювати і не дуже переживає своє об'єктивно погане становище в системі особистих відносин у групі. У системі міжособистісних відносин дитини з іншими людьми – з дорослими й однолітками – у неї виникає і розвивається складна сукупність почуттів, які характеризують її як соціалізовану особистість. Це насамперед самолюбство, що виражає прагнення дитини не тільки до самоствердження, а й до суперництва з іншими людьми [17].

Л. Обухова стверджує, що в сучасному суспільстві проблема емоційного розвитку дітей актуальна і зумовлена тим, що емоційна сфера молодших школярів є специфічними суб'єктивними переживаннями, які іноді яскраво забарвлюють те, що діти відчувають, уявляють, про що мислять, емоції являють собою один із найбільш виразних феноменів внутрішнього світу особистості. Вчений підкреслює, що виникнення емоцій у молодших школярів пов'язане з конкретними умовами, в які потрапляють діти. Безпосередні спостереження тих чи інших подій або яскраві життєві уявлення та переживання – все викликає

емоції в дітей цього віку. Тому будь-які словесні повчання, не пов'язані з певними прикладами і життєвим досвідом дітей, не викликають у них потрібних емоційних переживань [11].

П. Симонов наголошує на тому, що молодші школярі ще не можуть стримувати прояв своїх почуттів, зазвичай обличчя і пози дітей дуже яскраво свідчать про їхні емоційні переживання. Таке безпосереднє виявлення своїх почуттів пояснюється недостатнім розвитком у дітей цього віку гальмівних процесів у корі головного мозку. Кора великих півкуль мозку ще недостатньо регулює діяльність підкірки, з якою пов'язані найпростіші почуття і їх зовнішні прояви – сміх, сльози тощо. Цим також пояснюється і виникнення в дітей афективних станів, тобто їхня схильність до короткочасних бурхливих проявів радості, печалі. Проте такі емоційні стани в молодших школярів не є стійкими і часто переходять в протилежні. Діти так само легко заспокоюються, як і збуджуються [16].

Д. Фельдштейн зазначає, що дітей 10–11 років відрізняє дуже своєрідне ставлення до себе: майже 34% хлопчиків і 26% дівчаток ставляться до себе переважно негативно. Решта дітей зазначають у себе і позитивні риси, проте негативні також переважають. Отже, характеристикам дітей цього віку притаманне негативне емоційне тло [18].

С. Рубінштейн зазначає, що всі ті почуття, які з'явилися в дітей у дошкільному віці, залишаються і поглиблюються в повсякденних їхніх стосунках із близькими людьми. Однак соціальний простір розширюється: дитина постійно спілкується з учителем і однокласниками за законами чітко сформульованих нових правил. Вчений зазначає, що в молодшому шкільному віці в дітей зазвичай спостерігається значне зниження емоційної збудливості. Завдяки цьому діти 9–11 років часто здаються досить врівноваженими у своїй поведінці і більш схожими на дорослих, ніж навіть підлітки, що виглядають часто більш збудливими.

С. Рубінштейн наголошував на специфічній динаміці розвитку емоційної сфери дітей. Вчений зазначав, що «емоційний розвиток людини проходить шлях, аналогічний шляху її інтелектуального розвитку: відчуття, як і думка дитини, спочатку поглинена безпосередньо даними; лише на певному рівні розвитку вони вивільняються від безпосереднього оточення – рідних, близьких, в якому дитина зростає, і починають свідомо прямувати за межі цього вузького оточення. Разом з переміщенням емоцій від одиничних об'єктів в область загального і абстрактного відбуваються інші, не менш показові зміни – почуття стають вибірковими. Об'єкт із часткового та одиничного стає індивідуалізованим, і саме поєднання цих двох моментів виявляє специфіку зрілих почуттів» [15, с. 559].

Школярі молодших класів, як показано Т. Піскарвою, легше розуміють емоції, що вини-

кають у знайомих їм життєвих ситуаціях, але не можуть назвати ці емоційні переживання словами. Краще розрізняються позитивні емоції, ніж негативні. Їм важко відрізнити страх від подиву [12].

Є. Ільїн наголошує на тому, що в молодшому шкільному віці особливо яскраво проявляється соціалізація емоційної сфери. До третього класу в школярів з'являється захоплене ставлення до героїв творів, видатних спортсменів. У цьому віці починають формуватися любов до Батьківщини, почуття національної гордості, формується прихильність до товаришів. Водночас варто зазначити, що в молодших школярів система емоцій і почуттів ще тільки формується. Тому їхні емоції – це не стільки прояв пережитого почуття, скільки матеріал для узагальнення і формування на їхній основі вищих почуттів [6].

М. Раттер висловлює важливу думку, що набуття навичок соціальної взаємодії із групою однолітків і вміння потоваришувати з однолітками є одними з найважливіших етапів розвитку дитини цього віку. У системі міжособистісних стосунків дитини з дорослими й однолітками у неї виникає і розвивається складна сукупність почуттів, які характеризують її як вже соціалізовану особистість. Це насамперед самолюбство, що виражає прагнення дитини не тільки до самоствердження, а й до суперництва з іншими людьми, почуття відповідальності, яке являє собою здатність дитини розуміти ситуацію і відповідати наявним у соціальному просторі нормативам. Найбільш інтенсивно це почуття розвивається в дитини в умовах навчальної діяльності. Крім того, як зазначає вчений, позитивною якістю соціального розвитку дитини є її ставлення до інших людей (дорослих і дітей), яке під час безпосереднього спілкування виражається у внутрішньому почутті довіри до них, проявляється та розвивається в дитини здатність до співпереживання, створює особливу атмосферу солідарності між дітьми: всі учасники цієї ситуації стають уважнішими один до одного, доброзичливими. Поступово, з освоєнням дитиною шкільних норм і правил, у неї складається система особистих стосунків у класі. Її основу становлять безпосередні емоційні стосунки з однолітками і вчителем, які домінують над усіма іншими. Набуття навичок соціальної взаємодії із групою однолітків і вміння знаходити спільну мову, товаришувати характеризує один із найважливіших етапів розвитку дитини цього віку [14].

Л. Виготський запропонував оригінальне розуміння структури свідомості дитини як динамічної смислової системи інтелектуальних, вольових і афективних процесів, що перебувають в єдності. На думку вченого, емоції з розвитком дитини не придушуються і послаблюються, а, навпаки, йдуть вгору від аутистичного мислення (емоції відігра-

ють провідну роль в інтелектуальному процесі, мислення підпорядковане логіці емоцій), до реалістичного інтелектуального процесу, відповідно, відбувається «синтез інтелектуального й емоційного процесів» [3].

Досліджуючи моральний розвиток дітей, К. Бюлер зазначав, що в процесі їх особистісного зростання змінюється сприйняття позитивних емоцій. Момент переживання задоволення в дитячих іграх зсувається в міру розвитку дитини: у малюка задоволення виникає в момент отримання бажаного результату. На наступному щаблі розвитку задоволення приносить не тільки результат, але і сам процес гри. На третьому щаблі в дітей старшого віку з'являється передбачення задоволення на початку ігрової діяльності [2].

О. Запорожець, зазначаючи велике значення емоційного розвитку особистості молодшого школяра, у своїх дослідженнях підкреслював важливу роль почуття діяльності дитини, її структурування, утворення нових мотивів, виділення цілей та ідеалів емоційного ставлення до людей за допомогою вчителя, авторитетного дорослого і колективу однолітків. Він зазначав наявність зразка афективної реакції для дитини з боку авторитетного дорослого в її мотиваційно-смысловій орієнтації: «Вплив такого зразка на мотиваційно-емоційну сферу особистості зростає, якщо дорослий не просто демонструє його пасивно споглядачій дитині, а організовує відповідно до зразка її діяльність, орієнтуючи на досягнення результатів, корисних для оточення, на реалізацію гуманного ставлення до людей, на надання допомоги одноліткам і дорослим» [5].

Як зазначає К. Кузнєцова, у молодшому шкільному віці емоційні стани стають більш тривалими, більш стійкими і глибокими. У молодших школярів виникають постійні інтереси, тривалі дружні відносини, засновані на цих загальних, уже досить стійких інтересах. **Молодший шкільний вік учень вважає сензитивним періодом формування емоційного інтелекту**, оскільки природна потреба в емоційному сприйнятті навколишнього світу в цей час доповнюється в школярів активним інтелектуальним розвитком, акцент на якому відрізняє навчальну діяльність у початковій школі від дошкільної освіти. К. Кузнєцова визначила емоційний інтелект як взаємопов'язану сукупність когнітивних, рефлексивних, поведінкових, комунікативних здібностей, що мають внутрішньоособистісну і міжособистісну спрямованість. Емоційний інтелект виражається у внутрішньому позитивному настрої, емпатійному ставленні до оточення, ідентифікації, контролі і рефлексії емоційних станів і вчинків, використанні емоційної інформації в спілкуванні з оточенням, виборі способів досягнення мети й оцінюється за когнітивним, рефлексивним, поведінковим, комуніка-

тивним критеріями відповідно до елементарних, достатніх, оптимальних рівнів його сформованості [8].

Висновки. Аналіз психологічної літератури засвідчив, що емоційний розвиток дитини в молодшому шкільному віці прямо пов'язаний зі зміною її способу життя і розширенням кола спілкування – вона починає навчання в школі.

Вивчення різних поглядів на проблему емоційної сфери (емоційного інтелекту) дітей молодшого шкільного віку виявило, що в цей період розвивається власна емоційна виразність, що відбивається в багатстві інтонацій, відтінків міміки дитини. Характерною особливістю молодшого шкільного віку є емоційна вразливість, чуйність дитини до всього яскравого, незвичайного, барвистого. Згодом дитина починає більш стримано виражати свої емоції (роздратування, заздрість, смуток), особливо коли вона перебуває в товаристві однолітків, боячись їхнього засудження. У шкільному віці зазвичай спостерігається значне зниження емоційної збудливості – зростає вміння дитини володіти своїми почуттями. Молодший шкільний вік вважають сензитивним періодом формування емоційного інтелекту.

У цьому віці в дитини активно розвиваються соціальні емоції: самолюбство, почуття відповідальності, почуття довіри до людей і здатність дитини до співпереживання. Набуття навичок соціальної взаємодії із групою однолітків і вміння заводити друзів є одними з важливих завдань розвитку дитини цього віку. Спілкування з однолітками знаменує собою нову стадію емоційного розвитку дитини, що характеризується появою в неї здатності до емоційної децентрації. Але водночас дитина молодшого шкільного віку перебуває у великій емоційній залежності від вчителя й інших значущих дорослих.

Незважаючи на те, що проблема емоційного інтелекту молодших школярів має практичну значущість, вона сьогодні залишається недостатньо вивченою як у теоретичному, так і в експериментальному планах, а тому потребує подальших досліджень. Одним із них і є наше дослідження особливостей розвитку цього психологічного феномена в дітей зазначеного віку.

Література:

1. Божович Л. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008. 398 с.
2. Бюлер К. Очерки духовного развития ребёнка / под ред. Л. Выготского. Москва: Работник просвещения, 1930. 222 с.
3. Выготский Л. Эмоции и их развитие в детском возрасте. Лекции по психологии. СПб.: Союз, 1997. 144 с.
4. Эльконин Д. Избранные психологические труды. Москва: Педагогика, 1989. 560 с.

5. Запорожец А. Роль Л.С. Выготского в разработке проблем эмоций. Отечественная психология. Классические труды. Москва: Директмедиа Паблишинг, 2009. 1000 с.
6. Ильин Е. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2001. 752 с.
7. Коломинский Я., Березовин Н. Некоторые педагогические проблемы социальной психологии. Москва: Знание, 1977. 64 с.
8. Кузнецова К. Педагогические аспекты развития эмоционального интеллекта. Профессиональная подготовка будущих учителей: проблемы, опыт, перспективы: сб. научн. ст. Саратов: Наука, 2012. С. 76–83.
9. Мухина В. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студ. вузов. 4-е изд., стереотип. М.: Издательский центр «Академия», 1999. 456 с.
10. Мюнстерберг Г. Психология и учитель. 3-е издание, исправленное. Москва: Совершенство, 1997. 320 с.
11. Обухова Л. Возрастная психология. М.: Высшее образование; МГППУ, 2006. 460 с.
12. Пискарева Т. Развитие эмоций у учащихся с нарушением интеллекта. Ананьевские чтения-98: тезисы научно-практической конференции. СПб.: Речь, 1998. С. 199–200.
13. Прокофьева В. Аффективная сфера. Психология человека от рождения до смерти / А. Реан. СПб., 2002. 656 с.
14. Раттер М. Помощь трудным детям. Москва: Прогресс, 1987. 424 с.
15. Рубинштейн С. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.
16. Симонов П. Эмоциональный мозг. Физиология. Нейроанатомия. Психология эмоций. Москва: Наука, 1981. 216 с.
17. Славина Л. Дети с аффективным поведением. Москва: Просвещение, 1966. 150 с.
18. Фельдштейн Д. Проблемы возрастной и педагогической психологии. Москва: Просвещение, 1993. 320 с.
19. Якобсон М. Эмоциональная жизнь школьника. Москва: Педагогика, 1966. 210 с.
20. Якобсон П. Чувства, их развитие и воспитание. Москва: Знание, 1976. 64 с.

Лелюх-Степанчук О. А. Особенности эмоционального развития детей младшего школьного возраста

Статья посвящена проблеме места эмоциональной сферы детей младшего школьного возраста в структуре их личности. Обоснованы основные теоретические подходы к определению особенностей эмоциональной сферы детей. Статья содержит анализ исследований данного феномена. Изложены взгляды ученых на его развитие в младшем школьном возрасте. Исследованы ключевые характеристики эмоциональной сферы младших школьников, доказано, что этот возраст является сенситивным периодом развития эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоции, эмоциональный интеллект, аффективная сфера, эмоциональное развитие, младший школьный возраст.

Leliukh-Stepanchuk O. O. Features of emotional development of children of elementary school age

The article is devoted to the problem of the place of emotional sphere of children of junior school age in the structure of their personality. The basic theoretical approaches to definition of features of emotional sphere of children are substantiated. The article contains an analysis of the research of this phenomenon. The views of scientists on its development at junior school age are outlined. The key characteristics of the emotional sphere of the junior schoolchildren are investigated, it is proved that this age is a sensitive period of development of emotional intelligence.

Key words: emotions, emotional intelligence, affective sphere, emotional development, junior school age.